

CONSIDERAȚII LEXICALE PE MARGINEA TEXTULUI LITURGHIIILOR. ANALIZĂ COMPARATIVĂ ÎNTRE *LITURGHIERUL LUI ANTIM IVIREANUL* ȘI CEL DE LA CHIȘINĂU (1815)*

MARIA-LUCREȚIA DUMITRAȘ

Universitatea de Medicină și Farmacie „Gr. T. Popa”, Iași

dumitras_maria_lucretia@yahoo.com

Résumé: Nous proposons dans cette étude une analyse comparative des termes appartenant à la langue roumaine ancienne. Les deux textes utilisés sont le *Liturgikon* de Chișinău (1815) et celui d'Antim Ivireanul. Le rôle essentiel du *Liturgikon* d'Antim dans la réalisation du texte de la Bessarabie est indiscutable. Outre ce rôle, nous observons dans le plan lexical des éléments spécifiques qui mettent en évidence le texte roumain réalisé sous une nouvelle domination, L'Empire Tsariste. La discussion est centrée sur quatre pistes d'analyse: les termes d'origine latine, les termes d'origine slave ou slavonne, les termes d'origine grecque byzantine ou néogrecque et les termes formés dans l'espace du roumain.

Mots-clés: langage liturgique, langue roumaine ancienne, Antim Ivireanul, Gavriil Bănulescu-Bodoni, *Liturgikon*, Bessarabie.

1. Considerații preliminare

În cadrul stilului bisericesc se distinge limbajul biblic, varietatea cea mai veche și cea mai conservatoare a acestuia (Iacob 2001, 21). În aceeași sferă refractară în fața inovațiilor, mai ales de ordin lexical, se încadrează și varietatea liturgică a stilului bisericesc. Asupra celei din urmă ne vom opri atenția, analizând planul lexical al textului Liturghiilor din două Liturghiere diferite ca timp și spațiu de realizare.

Titlul *Liturghier* este utilizat în limbajul bisericesc pentru a desemna, de obicei, cartea care cuprinde textul Sfintei Liturghii, precum și îndrumările ritualice de desfășurare de către arhieriei și preoții ortodocși, mai ales pentru zilele de duminică și sărbători. În rândul cărților bisericești, Liturghierul ocupă un loc central, alături de Evangheliar și Molitfelnic, aici fiind cuprinsă „treimea cărților absolut necesare preotului” în realizarea slujbelor (Petroaia 2014, 18).

În mod oficial, atât în manuscris, cât și în edițiile tipărite, cartea este cunoscută sub numele de *Dumnezeieștile și sfintele* sau *Sfintele și dumnezeieștile Liturghii ale celor între*

* *Considérations lexicales sur le texte des Liturgies. Analyse comparative entre le Liturgikon d'Antim Ivireanul et celui de Chișinău (1815).*

Sfinți Părinții noștri Ioan Gură de Aur, Vasile cel Mare și Grigorie Dialogul (Vintilescu 1972, 9), amintindu-se cei trei autori ai liturghiilor utilizate în mod frecvent în spațiul Bisericii Ortodoxe. Urmând modelul slavon, cartea a mai fost denumită și *Slujebnic* sau *Slujelnic* (Pavel 2011, 127). De asemenea, când lucrarea cuprindea rânduiala Liturghiei cu arhieru, fiind incluse și rugăciunile pentru hirotonii, hirotesii, sfințiri etc., purta titlul *Arhieraticon*.

Dincolo de diversitatea denumirilor care i-au fost atribuite, din punct de vedere compozițional, lucrarea cuprinde mai mult decât ceea ce indică sau anticipează în mod succint titlul. În acest sens, pe lângă oficiul Liturghiei propriu-zise, cuprinsul cărții încadrează și alte rugăciuni și servicii religioase. Generic, un Liturghier cuprinde și slujba Utreniei și a Vecerniei, uneori și rânduiala Miezonopticii. Totodată, el mai cuprinde și învățăturile privind anumite fragmente care sunt utilizate în cadrul slujbei de Utrenie, respectiv Vecernie, și anume structuri variabile prin care oficiul este adaptat la calendar și la diferite momente din anul liturgic (Vintilescu 1972, 10). Aici sunt încadrate ecfonisele sau vozglasurile de la ectenii, apolisele sau otpusturile din duminici, sărbători, zile ale săptămânii și de la praznice împărătești. De asemenea, în Liturghier își fac prezența canonul și rugăciunile de dinainte și după Împărtașanie, precum și sinaxarul, o listă cu numele sfinților care sunt amintiți la Proscomidie, înainte de săvârșirea propriu-zisă a Liturghiei, în conformitate cu fiecare zi a anului calendaristic și liturgic.

În ceea ce privește Liturghierul lui Antim Ivireanul (1713), există deja o ediție critică (Alina Camil, Editura Basilica a Patriarhiei Române, 2005 – IVIREANUL, LIT.). De cealaltă parte, *Liturghierul* de la Chișinău încă nu se bucură de o ediție critică. Cercetarea doctorală de care mă ocup are în vedere realizarea unei ediții critice a acestui text.

Din punct de vedere istorico-cultural, cea de-a treia versiune¹ românească a *Liturghierului* vede lumina tiparului în anul 1713, în timpul domniei lui Constantin Brâncoveanu, perioadă istorică de apogeu cultural, care cunoaște, de asemenea, și o „importantă dezvoltare a vieții spirituale românești” (Camil 2005, 21). De cealaltă parte, *Liturghierul* de la Chișinău (BODONI, LIT.) apare într-un context dificil pentru românii din Basarabia, căci provincia se afla deja sub dominația Imperiului Țarist. Mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni primește binecuvântare să înființeze la Chișinău o tipografie care va funcționa cu limitele impuse de Sinodul Bisericii Ortodoxe Ruse. Textul Liturghiei reprezintă prima tipăritură în limba română în cadrul acestei tipografii, fiind urmat de un *Catehisis* și un *Molevnic* în 1816, respectiv un *Ceaslov* și un *Registru moldovenesc pentru parastas*, în 1817.

În privința Liturghierului antimian, au fost emise diverse opinii, potrivit cărora traducerea din greacă nu ar fi aparținut mitropolitului, ci lui Damaschin, devenit

¹ Liturghiere anterioare: Liturghierul lui Coresi (1570), Liturghierul lui Dosoftei în două ediții (1679 și 1683).

ulterior episcop al Buzăului și al Râmnicului (Pavel 2012, 41). Camil (2005, 35), însă, consideră aceste opinii ca fiind „nefodate”, aducând mărturia tipografului ediției Liturghierului din 1706, Mihai Iștvanovici:

Carea cum zic aceasta socotind-o cu toată cheltuiala iubirii tale de Dumnezeu, încă și cu îndreptarea cuvintelor de pe grece în limba noastră ai nevoit și ai făcut multă osteneală de o ai așăzat și încă câte nu s-au aflat mai de-nainte scoase rumânește de iznoavă le-ai tălmăcit.

Discuția despre sursele utilizate în realizarea Liturghierului de la Chișinău este amplă. Potrivit *Pastoralei* introductive, acesta a urmat „întru toate întocma tălmăcirii slavenești și așăzării Liturghiilor ce să tipăresc în Rossîia” (BODONI, LIT., 3r/ I 1r²). Unii autori (A. Stradnitzki, A. Celas, Șt. Ciobanu și Mircea Păcurariu, cf. Fuștei 2014, 14) susțin că textul reprezintă o traducere care are la bază ediții sinodale realizate de Biserica Ortodoxă Rusă.

Pe de altă parte, există și ipoteza reproducerii unei ediții rusești din Kiev (Popovschi 2000, 68), deoarece în epoca mitropolitului Bodoni cărțile de cult din spațiul rusesc erau tipărite în tipografia sinodală a Moscovei și în lavra din Kiev. În pofida unui fond comun în ceea ce privește conținutul textual, cărțile tipărite în spații geografice diferite prezentau totuși diferențe și nuanțe la nivelul unor rugăciuni. Basarabia, aflându-se mai aproape de Kiev, manifesta în plan religios o influență mai puternică exercitată din partea Kievului decât de Moscova, motiv pentru care și cărțile tipărite la Chișinău păstrează urme evidente (*ibid.*, 69) ale celor din lavra Kievului.

De asemenea, fără a fi menționate cu precizie sursele, Mihail/ Mihail (1993, XIV) consideră că Liturghierul reprezintă „o ediție îmbunătățită a unor apariții anterioare”. Totodată, printre opiniile afirmate se numără și cea care susține că la baza traducerii s-au aflat versiunile românești anterioare, care au fost confruntate cu textul slavonesc (Haneș 1931, 114). Această perspectivă își găsește susținerea chiar în cuvintele mitropolitului din cadrul *Precuvântării*, subliniind mai ales:

preoților carii slujesc în limba rumânească, că aflând într-această Liturghie oareșicare cuvinte într-alt chip tălmăcite, nu precum să află în cele mai denainte rumânește tipărite Liturghii, să nu se mire de aceasta, nici să socotească a fi greșală, ci mai vârtos să știe că iaste îndreptare celor mai înainte făcute grașale (BODONI, LIT., 4v/ I 1v).

Cu alte cuvinte, textul nu reprezintă o copie fidelă a altuia, ci constituie o rescriere, avându-se în vedere „vechile greșale metahirisite” (*ibid.*). Pe lângă versiunile

² Dubla notare a paginii este o decizie care ne aparține, fiind utilizată în realizarea ediției de text. Prima parte reprezintă o numerotare globală, unică, pe când cea de-a doua respectă modelul de paginare din text. Fiecare din cele trei capitole principale prezintă o numerotare proprie, de aceea la începutul unui nou capitol, este reluată paginarea.

românești și textul slavon, după cum se poate observa din *Pastorală*, au fost utilizate și ediții în limba greacă: „Să mai găsește un cuvânt în Liturghiile grecești și rumânește, care în cea slavenească tălmăcire a Liturghii care să tipărește în Róssiia nu să află” (BODONI, LIT., 6^v/ I 2^v).

În urma unui studiu comparativ între ediția Liturghierului de la 1815, versiunile anterioare, respectiv una ulterioară din spațiul românesc (1715 – Iași, 1759 – Iași, 1780 – București, 1787 – Râmnic, 1794 – Iași, 1807 – Sibiu, 1818 – Iași) și textul Liturghierului de la Kiev, din 1736, Nicolae Fuștei a ajuns la concluzia că „tot ce conține Liturghierul de la Chișinău se regăsește și în Liturghierele românești” (2014, 19). Excepțiile sunt reprezentate de următoarele subcapitole, care cuprind: *Prochimenile la Liturghie și la utrene și la vecerne, din Sâmbăta lăsatului de carne, până în Dumineca Sfintelor Paști* (BODONI, LIT., 329^r/ III 150^r), *Prochimenile la Liturghie, la utrene și la vecerne, din Dumineca Sfintelor Paști până la Dumineca Tuturor Sfinților* (BODONI, LIT., 337^r/ III 154^r), *Prochimenile și Alliluia Învierii ce să cântă în dumineci la útrene și la Liturghie pe 8 glasuri* (BODONI, LIT., 347^r/ III 159^r), *Prochimenile și Alliluia a săptămânii* (BODONI, LIT., 351^r/ III 161^r), și *Prochimenile și Alliluia cele de obște a sfinților când le facim slujba* (BODONI, LIT., 353^r/ III 162^r), secvențe care au fost traduse după un model slavon, probabil cel de la Kiev (*ibid.*). De asemenea, tot după o sursă de la Kiev, și nu după o ediție sinodală moscovită, a fost realizat și Sinaxarul, în cadrul căruia au fost inserate și vieți de sfinți care și-au desfășurat activitatea la Kiev, nefiind amintiți în versiunile de la Moscova, de exemplu: Nicola sveatoșa – 14 octombrie, Cuvioșii Spiridon și Nicodim de la Peșteră – 31 octombrie, Varlaam, igumenul Peșterii – 19 noiembrie etc. (Ciobanu 1923, 44).

2. Particularități lexicale

În continuare, vom analiza comparativ câteva particularități de ordin lexical semnalate în textul liturghiilor din lucrarea lui Antim Ivireanul, *Dumnezeieștile și Sfintele Liturghii*, respectiv din tipăritura de la Chișinău, intitulată *Liturghie*. Așa cum în pastorală Liturghierului basarabean a fost evidențiată utilizarea traducerilor anterioare („află în cele mai denainte rumânește tipărite Liturghii”, BODONI, LIT., 4^v/ I 1^v), analiza lexicală realizată aici surprinde rolul fundamental al textului antimian în peisajul liturgic românesc, precum și statutul lui Antim Ivireanul de „creator al limbii noastre liturgice” (Pavel 2012, 40), el fiind cel care a introdus „limba românească în sfintele slujbe” (Bălan 1914, 221). Cu excepția unor foarte puține diferențe lexicale și liturgice, cele două liturghiere sunt foarte similare, în ceea ce privește cu precădere textul liturghiilor, tipăritura basarabeană fiind în cea mai mare parte a sa „pe de-a-ntregul copiată din lucrarea cea conștiincioasă a lui Antim, a căreia limbă, fiind limba poporului român, era așa de bine înțeleasă și de românii dinspre miază-noapte a Moldovei” (*ibid.*, 245).

2.1. Termeni de origine latină

Reținem pentru această categorie termenul *titul*, s.n. ‘titlu’, etimonul său fiind lat. *titulus* (DER, DLR, SCRIBAN): „și cetățul titulul Apostolului” (BODONI LIT., 101^r/ III 36^r). În Liturghierul antimian identificăm același termen, în redarea căruia se remarcă influența pronunției maghiare, *tituluș*: „Iară cetățul zice titulușul Apostolului” (IVIREANUL, LIT., 73).

2.2. Termeni de origine slavă sau slavonă

bitie, s.f. ‘Cartea Genezei’: „După ceteniia Bitiei îndată al doilea prochimen” (IVIREANUL, LIT., 183). Etimologie: slv. БИТІИ (DA, MDA). În versiunea basarabeană, contextul corespunzător din *Liturghia darurilor mai-înainte sfințite* nu cuprinde această secvență: „Cetățul prochimen și parimiia și al doilea prochimen” (BODONI, LIT., 190^v/ III 80^v).

blagovesténie, s.f. ‘Buna Vestire, sărbătoare creștină, marcată la 25 martie, închinată vestirii nașterii lui Iisus Hristos’: „Și încăși să îmbracă și la vecerniile și prejedesășteniile sfântului și marelui post și la prazdnicul Blagovesteniei și la bdeniia Sfințelor Patimi și, mai ales, la toate vecerniile ce să face văhod” (IVIREANUL, LIT., 1). Etimologie: vsl. БЛАГОВѢЩЕНІЕ (MDA). În textul basarabean, consemnăm compusul *Buna Vestire*: „25++ Buna Vestire a Preasfintei Stăpânei noastrei Născătoarei și pururea Fecioarei Mariei” (BODONI, LIT., 303^r/ III 137^r). Etimologie: *bună* + *vestire* (MDA).

diacônsvă, s.f. (mai ales la plural) ‘ectenii, rugăciuni scurte rostite îndeosebi de diacon, în mijlocul bisericii, și de către preot în altar’: „Să zică acêste diaconstve” (IVIREANUL, LIT., 187). Etimologie: slv. ДИАКОНСТВО (DLR, fără consemnare în MDA). Termenul înregistrează o singură ocurență în text (Camil 2005, 127). Mai frecvent este întrebuintat termenul ecleziastic de origine greacă *ectenie*, termenul de proveniență slavonă, înlocuit în cele din urmă în limbajul liturgic românesc (Giosanu 2009, 282). În Liturghierul de la Chișinău este utilizat numai termenul *ecténie*, s.f. (mai ales la plural) ‘rugăciune, rugăciunea de cerere cea mai completă, o sinteză a cererilor Bisericii în cadrul Liturghiei Ortodoxe’ (DCER): „Să zic acêste ectenii” (BODONI, LIT., 203^r/ III 87^r). Etimologie: εκτένειος (DA, DER, SCRIBAN).

polătă, s.f. ‘palat (domnesc, împărătesc)’: „Adu-Ți aminte, Doamne, de toată domniia și stăpînii și cei din polată frații noștri și de toată oastea” (IVIREANUL, LIT., 156). Etimologie: sârb. *polata* (SCRIBAN, ȘĂINEANU), bg. *polata* (DLR, MDA). În Liturghierul din Chișinău este preferat termenul *palât*, s.n. ‘Clădire somptuoasă care servește ca reședință unui suveran, unei personalități, unei autorități, unei instituții etc.’ (DLR): „Pomenêște, Doamne, toată domniia și stăpînii și pre cei din palat, frații noștri, și pre toată oastea” (BODONI, LIT., 176^v/ III 73^v). Etimologie: ngr. *palâti*, din lat. *Palatium* (SCRIBAN), nrg. παλάτι, lat. *palatium*, pol. *palac*, slavon ПЛАТА, ПОЛАТА (DLR).

streténie, s.f. ‘Întâmpinarea Domnului, sărbătoare religioasă ortodoxă celebrată la 2 februarie’: „La Stretenie: Cella ce în brațele dreptului Simeón au voit a Să purta, pentru mântuirea noastră, Hristos, adevăratul Dumnezeuul nostru...” (IVIREANUL, LIT., 200). Etimologie: slv. **стрѣтеник** (DLR). La fel ca în Liturghierul antimian, și în cel basarabean termenul este folosit o singură dată: „La Strêtenie: Cella ce în brațele dreptului Simeón au voit a să purta, pentru mântuirea noastră, Hristos, adevăratul Dumnezeuul nostru...” (BODONI, LIT., 225^r/ III98^r). De asemenea, în textul de la Chișinău semnalăm și utilizarea compusului *Întâmpinarea Domnului*, care înregistrează două ocurențe: 1. „Înainte-prăznuirea Întâmpinării Domnului și Dumnezeului și Mântuitoriului nostru Iisus Hristos” (BODONI, LIT., 297^r/ III 134^r), 2. „Întâmpinare Domnului Dumnezeului și Mântuitoriului nostru Iisus Hristos” (BODONI, LIT., 297^r/ III134^r). Totodată, notăm și un context în care este utilizat doar un element lexical al compusului, și anume *întâmpinare*: „Întru această zi să odovoiește praznicul Întâmpinării” (294^v/ III 134^v).

văzglășenie, s.f. ‘ecfonis, adică formula de încheiere a unei rugăciuni, încheiere pe care preotul o accentuează, rostind-o cu voce mai puternică’ (DECR): „Diaconul, închinându-să, întră în sfântul oltariu și, luund ripida, apără cu cucerie sfintele daruri, iară preotul zice văzglășeniia” (IVIREANUL, LIT., 144). Etimologie: slv. **възгласеник, възгласеник** (DLR, DER, SCRIBAN). În ediția basarabeană, termenul este întrebuințat cu forma *vozglășenie* („Vozglășeniia: Ca și aceștia, împreună cu noi, să slăvească preacinstitul și de mare cuviință numele tău, al Tatălui și al Fiului și al Sfântului Duh, acum și pururea și în vécii vécilor”, BODONI, LIT., 108^v/ III 39^v) și este dublat de termenul *vozglas* („Iară preotul citêște molitva în taină în oltariu; întru acea vrême diaconul zice afară de oltariu ecteniia. Iară de nu este diacon, preotul după vozglas zice ecteniia”, BODONI, LIT., 150^v/ III60^v). Etimologie: sl. **възгласъ** (DLR).

văznesenie, s.f. ‘Înălțarea la cer a lui Iisus Hristos; sărbătoarea Înălțării Domnului’: „La Văznesenie: Cella ce întru mărire S-au înălțat de la noi la ceriuri și au șazut de-a dreapta lui Dumnezeu și Tatăl, Hristós, adevăratul Dumnezeuul nostru...” (IVIREANUL, LIT., 201). În paralel cu forma literară *înălțare* (trei ocurențe), termenul analizat înregistrează ocurență unică la antim Ivireanul (Camil 2005, 138). Etimologie: slv. **възнесеник** (DER, MDA, DLR). În Liturghierul din spațiul basarabean identificăm termenul *Înălțare*: „La Înălțare: Cella ce întru slavă S-au înălțat de la noi la ceriu și au șezut de-a dreapta lui Dumnezeu și Tatăl, Hristos, adevăratul Dumnezeuul nostru...” (BODONI, LIT., 226^v/III 98^v). Etimologie: *înălța*. Alături de acesta, notăm și forma compusă *Înălțarea Domnului*: „Joi a șasa săptămână după Paști, Înălțarea Domnului” (BODONI, LIT., 344^v/ III 157^v). Etimologie: *înălțarea* + *Domnului*.

zlatouíst, s.m. ‘Hrisostom (Gură-de-aur), epitet dat mai multor oratori sacri și în special sfântului Ioan, ilustru părinte al Bisericii, episcop de Constantinopole (347-407)’ (ȘĂINEANU): „A celui între sfinți Părintelui nostru, Ioánn Zlatouíst, arhiepiscopul Țarigrádului” (IVIREANUL, LIT., 58). În Liturghierul antimian, termenul, întrebuințat

de 17 ori, apare o singură dată și alături de sintagma *cu Rostul de Aur* (Camil 2015, 138). Etimologie: slv. ЗЛАТОЋСТЬ (DER, ȘĂINEANU). MDA și DLR amintesc doar de substantivul *zlat* ‘aur’ (< sl. ЗЛАТО). În Liturghia de la Chișinău, sintagma *cu Rostul de Aur* nu este înregistrată, fiind întrebuințat doar termenul *zlatouist*: „Dumnezăiasca Liturghie a Sfântului Părintelui nostru Ioánn Zlatouíst” (BODONI, LIT., 93^r/ III32^r).

2.3. Termeni de origine greacă bizantină sau neogreacă

ághios, s.n. ‘imnul *Sfinte Dumnezeule, Sfinte Tare...* [la Liturghie]’ (DECR): „Iară cântând „Aghios”, preotul cetêște rugăciunea aceasta în taină” (IVIREANUL, LIT., 72). Etimologie: ngr. ἅγιος ‘sfânt’ (DER, DECR, DLR, DR, SCRIBAN). Acest imn liturgic apare denumit în tipăritura basarabeană cu titlul *Sfinte Dumnezeule*, fiind de fapt traducerea în română a termenului grecesc: „Iară cântând «Sfinte Dumnezeule», preotul citêște molitva aceasta” (BODONI, LIT., 100^v/ III 35^r).

chir, s.m. ‘în Epoca fanariotă, titlu rezervat boierilor mari și mitropoliților (ca mai înainte jupân)’ (ȘĂINEANU): „Preasfințitului Mitropolit al Ungrovláhiei, Chir Antim Ivireánul” (IVIREANUL, LIT., I). Etimologie: ngr. Κύριος (SCRIBAN, DER). De cealaltă parte, în textul de la Chișinău, titlul utilizat pentru a desemna reprezentanții familiei imperiale este *domn*: „Cu porunca preablagocestivului, singur stăpânitoriului, marelui domnului nostru Împăratului, Alexándru Pávlovici a toată Róssiia” (BODONI, LIT., 1^r). Etimologie: lat. *dom(i)nus*. Spre deosebire de Liturghierul lui Antim Ivireanul, în care titlul *chir* apare cu trimitere la arhiereu, în textul liturgic basarabean titlul *domn* este utilizat în legătură cu figurile regale aflate la conducerea Imperiului Țarist.

pínax, s.n. ‘tablă de materii, cuprins’ (DLR): „Pínax, ádecă însemnare, de cêle ce să află într-această Liturghie” (IVIREANUL, LIT., III). Etimologie: ngr. πίναξ (DLR, MDA). Acest termen grecesc nu este înregistrat în textul basarabean: „Însemnare pentru cele ce să află întru această carte” (BODONI, LIT., 10^v/ I 4^v).

2.4. Termeni formați în limba română

cucerie, s.f. ‘pioșenie, evlavie’: „Să închină cu cucerie, de 3 ori” (IVIREANUL, LIT., 64); „Luund ripida, apăra cu cucerie sfintele daruri” (IVIREANUL, LIT., 91). Etimologie: cf. *cuceri* (DA). În tipăritura de la Chișinău apare termenul *cucernicie*: „Și să închină cu cucernicie, de 3 ori” (BODONI, LIT., 89^r/ III 30^r), „și luând ripida, apăra sfintele cu bună cucernicie” (BODONI, LIT., 121^r/ 46^r). Etimologie: *cucernic* + suf. *-ie* (MDA).

despreunăre, s.f. ‘separare, dezbinare’: „Încetează despreunărele bisêricilor” (IVIREANUL, LIT., 158). Etimologie: pref. *des-* + (in)*preuna* (MDA). Identificăm o unică ocurență în text. În ediția basarabeană semnalăm termenul *împărăcheara*, s.f. ‘acțiunea de a se împerechea; *fig. vechi*. dezbinare, rivalitate’ (SCRIBAN): „Încetează împărăcheara bisêricilor” (BODONI, LIT., 179^r/ III 75^r). Etimologie: pref. *în-* + *perече*.

încâtinél, adv. ‘încet și prevăzător, lin și cu luare-aminte, încetinel, încetișor, domol’: „Luund ripida în mână, apără încâtinel cu toată socoteala și frica, pe deasupra sfintelor daruri” (IVIREANUL, LIT., 93-94). Etimologie: pref. *în-* + *câtinel*. În Liturghierul de la începutul secolului al XIX-lea identificăm forma *câtinel*: „luând ripida în mână, apără câtinel cu toată socotița și cu frică pe deasupra sfintelor daruri” (BODONI, LIT., 122^v/ III 46^v). Etimologie: moștenit din lat. pop. **cautelinnus* sau *cauteleenus* (MDA).

niciodînioară, adv. ‘niciodată’: „Cade-să a ști că diaconul nu să îmbracă niciodînioară la vecernie și la útrîne, fără numai sâmbătă seara și dimineața peste tot anul” (IVIREANUL, LIT., 1). Etimologie: *nici* + *odînioară* (DLR, MDA). În textul antimian, termenul apare alături de echivalentul său, *niceodată*. Pe acesta îl semnalăm și în Liturghierul Mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni: „cel ce să mănâncă pururea și niciodată nu să sfârșaste” (BODONI, LIT., 216^v/ III 93^v). Etimologie: *nici* + *o* + *dată* (MDA).

paraclisiarh, s.m. ‘dascăl, persoană însărcinată cu îngrijirea și paza unei biserici, îndeplinind și unele servicii la oficierea cultului’: „Iară până lucrează acêstea, afară paraclisiarhul sau altcineva pune tetrapodul cel mic în mijlocul besêrecii și pre dânsul pune un blid cu grâu și cu cincî pâini” (IVIREANUL, LIT., 7). Termenul înregistrează ocurența unică în Liturghierul antimian. Forma aceasta învechită a lui *paracliser* nu este consemnată nici în MDA, nici în DLR. SCRIBAN propune un etimon mediogrecesc: παράεκκλησιαρχης. DER înregistrează termenul *paraclis* ca fiind o variantă a lui *paracliser*/ *para(e)clisiarh*. Camil (2015, 151) susține probabilitatea ca această variantă lexicală să fie rezultatul unei forme de hipercorecție, presupunându-se confuzia între sufixul românesc *-ar* și elementul de compunere grecesc *-αρχ(ης)* (*eclisiarh*, *canonarh*, *patriarh*); nu elimină însă nici posibilitatea unei creații lexicale proprii din ngr. παρά, element de compunere savantă, întrebuițat în acest context cu sensul de ‘mai mult decât’ (MDA) și termenul vechi *clisiarh* ‘paracliser’, din vsl. *κλίσιαρχъ* (MDA). La Bodoni identificăm termenul *paraecclisiarh*: „iese paraecclisiarhul și trage clopotul cel mare și trag toate și celelalte clopote mari și mici” (24^v/ II 6^v), obținut probabil prin același procedeu: din ngr. παρά + *eclisiarh*, însă nici acest termen nu a fost consemnat lexicografic.

puținel, adv. ‘puțintel’: „Și dându-să în lături puținel, stă înaintea icoanei Prêcistei și plecându-și capul puținel, ține orariul cu trei dêgete” (IVIREANUL, LIT., 10). Etimologie: *puțin* + suf. *-el* (DLR, MDA). Acest termen înregistrează trei ocurențe în Liturghierul basarabean: „iară diaconul stă de-a dreapta preotului deoparte și plecându-să puținel, fiind orariul cu trei dêgete ale mâinii dreapte” (BODONI, LIT., 19^r/ II 4^r). De asemenea, alături de termenul menționat, notăm forma *puțintel*, cu o singură ocurență: „să-și apere inima de gânduri rële pre cât va putea și să ajune puțintel de cu seară și a să trezvi până la vrêmea Sfintei Liturghii” (BODONI, LIT., 75^r/ III 23^r). Etimologie: *puțin* + suf. *-tel*. Totodată, alături de acești termeni, identificăm și

variantea *puțin*: „mêrge diaconul în mijloc și stând înaintea preotului, înalță puțin mâinile și arătând Sfânta Evanghelie, zice cu mare glas” (BODONI, LIT., 98^v/ III 34^v).

săbornicească, adj. ‘sinodal’: „Întru una, sfântă, săbornicească și apostolească Besêrecă” (IVIREANUL, LIT., 90). Etimologie: *săbornic* + suf. *-esc* (DLR, MDA). O singură ocurență a acestui termen înregistrăm și la Bodoni: „pentru buna starea sfinteii, săborniceștii, apostoleștii bisericii a Răsăritului, să săvârșască Dumnezeiasca Liturghie” (BODONI, LIT., 366^v/ III 168^v). Mai multe ocurențe prezintă lexemul *sobornicesc*: „Încă aducem ție această slujbă cuvântătoare pentru lume, pentru sfânta, sobornicească și apostolească besêrică” (BODONI, LIT., 127^r/ III 49^r). Etimologie: *sobornic* + suf. *-esc* (DLR, MDA). Potrivit lui SCRIBAN, *sobornicesc* provine din vsl. *съборникъ*, fără nicio mențiune despre varianta *săbornicesc*.

sfârșenie, s.f. ‘sfârșit’: „Și după rugăciunea aceasta, zic și ei în taină cântarea heruvimilor și la fieștecare sfârșenie să închină o dată” (IVIREANUL, LIT., 83). Etimologie: *sfârșit* + suf. *-enie* (DER, DLR, MDA). Termenul *sfârșenie* înregistrează numai două ocurențe, în contexte identice, fiind întrebuintată și varianta actuală în mod mai frecvent, *sfârșit*. În ceea ce privește tipăritura basarabeană, identificăm numai utilizarea lui *sfârșit*: „Sfârșit creștinesc vieții noastre, fără de patimă, nerușinat, cu pace și răspuns bun la înfricoșatul județ al lui Hristos, să cêrem” (BODONI, LIT., 130^v/ III 50^v). Etimologie: *sfârși* (MDA).

stăpânie, s.f. ‘stăpânire’: „Dumnezeul nostru, a Căruia stăpânia iaste neasemănată” (IVIREANUL, LIT., 121); „Că pre Tine Te laudă îngerii, arhanghelii, scaunele, domniile, începătoriile, stăpâniile” (IVIREANUL, LIT., 145). Etimologie: *stăpân* + suf. *-ie* (MDA, SCRIBAN). Acest termen este înregistrat și în Liturghierul de la Chișinău, cu trei ocurențe: „Că pre Tine Te laudă îngerii, arhanghelii, scaunele, domniile, începătoriile, stăpâniile” (BODONI, LIT., 167^r/ III 68^r), „Pomenêște, Doamne, toată domnia și stăpânia și pre cei din palat, frații noștri, și pre toată oastea” (BODONI, LIT., 176^v/ III 73^v). „Arătatu-Te-ai temelie nemîșcată bisericii, împărțând tuturor pământênilor stăpânia cea nestrîcioasă” (BODONI, LIT., 187^r/ III 79^r). Alături de acesta, cu o frecvență mai mare, identificăm termenul *stăpânire*: „Doamne, Dumnezeul nostru, a Căruia stăpânirea este neasemănată” (BODONI, LIT., 96^v/ III 33^v). „Ca supt stăpânirea Ta fiind păziți pururea, Ție slavă înălțăm, Tatălui și Fiului și Sfântului Duh, acum și pururea și în vécii vécilor” (BODONI, LIT., 111^r/ III 41^r). „Încă ne rugăm pentru preablagocestivul, singurul, stăpânitoriu, marele domnul nostru, Împăratul Alexândru Păvlovici a toată Rossîia, pentru stăpânirea, biruința, petrecerea, pacea, sănătatea și mântuirea lui” (BODONI, LIT., 154^v/ III 62^v). „Și merg înaintea acestuia cêtele îngerești cu toată începătoriia și stăpânirea, heruvimii cei cu ochi mulți și serafimii cei câte cu șase aripi” (BODONI, LIT., 162^v/ III 66^v). Etimologie: *stăpâni* (MDA).

suspînare, s.f. ‘suspîn’: „În loc luminat, de unde au fugit întristarea și suspînarea” (IVIREANUL, LIT., 154). „În loc luminat, în loc cu verdeață, în loc de odihnă, de unde au fugit durêrea, întristarea și suspînarea și toată greșala ce au greșit el” (IVIREANUL, LIT., 209). Etimologie: *suspina* (DLR, MDA). Acest termen este utilizat

și de către Bodoni: „în loc luminat, în loc cu verdeață, în loc de odihnă, de unde au fugit durêrea, întristarea și suspinarea” (BODONI, LIT., 106^v/ III 38^v-107^r/ III 39^r). „Pentru odihna și iertarea sufletului robului tău (cutarele) în loc luminat, de unde au fugit întrestarea, suspinarea, odihnêște-l” (BODONI, LIT., 175^r/ III 73^r). După cum putem observa, termenul *suspınare* apare în contexte similare în cele două liturghiere. Cu o singulară ocurență notăm și termenul *suspın*, întrebunțat la plural: „Știi a răutăților mulțime, știi și buzele mêle și ranele mêle le vezi, dară și credința știi și voința vezi și suspınurile auzi” (BODONI, LIT., 251^r/ III 111^r). Etimologie: derivare regresivă de la *suspın*. Termenul apare doar în cazul textului basarabean, în *Molıtva a 7-a a Sfântului Simeón Noului Blagoslov, din dumnezeieștile întrebări*, rugăciune ce face parte din *Rânduiala Sfintei Preceștării*, canonul de dinaintea primirii Sfintei Împărtășanii nefiind încadrat în Liturghierul antimian.

tinăciune, s.f. (fig.) ‘pângărire’: „Arată, Stăpâne, fața Ta preste ceia ce bine să gătesc cătră sfânta luminare și pohtesc să să scuture din tinăciunea păcatului” (IVIREANUL, LIT., 188). Este consemnată o singulară ocurență. Etimologie: probabil din *tină* + suf. *-ăciune*; termenul nu este înregistrat în dicționare, fiind menționată doar forma prefixată *întinăciune* ‘murdărie, întinare’, atestată în Liturghierul basarabean, tot cu o unică ocurență: „Arată, Stăpâne, fața Ta preste ceia ce să gătesc cătră sfânta luminare și doresc să se scuture din întinăciunea păcatului” (BODONI, LIT., 204^v/ III 87^v).

3. Concluzii

Lăsând la o parte contextele lexicale identice, pe care nu le-am avut în vedere, în ceea ce privește problema termenilor care aparțin limbii române vechi din cele două liturghiere analizate comparativ, cel antimian, respectiv cel de la Chișinău, se pot distinge mai multe situații:

a) termeni din Liturghierul lui Antim Ivireanul notați identic/ cu mici diferențe fonetice/ lexicale în cel de la Chișinău: *tituluș – titul, încâținel – căținel, paraclisiarh – paraclisiarh, tinăciune – întinăciune*;

b) termeni din Liturghierul lui Antim Ivireanul notați identic/ cu mici diferențe fonetice/ lexicale în cel de la Chișinău, dublați de alți termeni: *Stretenie – Strêtenie/ Întâmpinarea Domnului/ Întâmpinare, vâzlaşenie – vozlaşenie/ vozlaş, puținel – puținel/ puținel/ puțin, săbornicesc – săbornicesc/ sobornicesc, stăpânie – stăpânie/ stăpânire, suspınare – suspınare/ suspın*;

c) termeni dublați în Liturghierul lui Antim Ivireanul, din care a fost notat doar un singur termen: *diaconstvă/ ectenie – ectenie, vâznesenie/ Înălțare – Înălțare/ Înălțarea Domnului, niciodinioară/ niceodată – niciodat, sfârșenie/ sfârșit – sfârșit, Zlatoust/ cu Rostul de Aur – Zlatoust*;

d) termeni din Liturghierul lui Antim Ivireanul fără echivalent în cel basarabean: *bitie, pınax*;

e) termeni din Liturghierul lui Antim Ivireanul diferiți din punct de vedere lexical în cel de la Chișinău, dar cu o semantică asemănătoare/ echivalentă: *Blagovêštenie* – *Buna Vestire*, *Aghios* – *Sfinte Dumnezeule*, *chir* – *domn*, *cucerie* – *cucernicie*, *despreunare* – *împărecheare*, *polată* – *palat*.

Bibliografie

A. Izvoare și lucrări de referință

- BODONI, LIT. = Gavriil Bănulescu-Bodoni, *Liturghie*, Chișinău, 1815.
- DA/DLR = *Dicționarul limbii române*, serie veche (literele A-B, C, FI, D-De, J, L-Lojniță), București, Socec et Comp. și C. Sfetea, 1913-1949; serie nouă (literele M, N, O, P, R, S, Ș, T, Ț, V-Veni), București, Editura Academiei, 1965-2010.
- DECR = Ene Braniște, Ecaterina Braniște, *Dicționar enciclopedic de cunoștințe religioase*, Caransebeș, Editura Diecezană Caransebeș, 2001.
- DER = Alexandru Ciorănescu, *Diccionario etimológico rumano*, Tenerife, Universidad de la Laguna, 1958-1966.
- DR = Ion M. Stoian, *Dicționar religios*, București, Editura Garamond, 1994.
- IVIREANUL, LIT. = Alina Camil, *Antim Ivireanul, Dumnezeieștile și Sfintele Liturghii, Târgoviște, 1713*, ediție de text, studiu filologico-lingvistic, notă asupra ediției și indice de cuvinte, București, Basilica, 2015.
- MDA = *Micul Dicționar Academic*, București, Editura Univers Enciclopedic, 2010.
- SCRIBAN = August Scriban, *Dicționarul limbii românești (etimologii, înțelesuri, exemple, citațiuni, arhaizme, neologizme, provincializme)*, edițiune întâia, Iași, Institutul de Arte Grafice „Presa Bună”, 1939.
- ȘĂINEANU = Lazăr Șăineanu, *Dicționar universal al limbei românei*, ediția a VI-a, Craiova, Editura Scrisul românesc, 1929.

B. Literatură secundară

- Bălan, Ioan, *Limba cărților bisericești. Studiu istoric și liturgic*, Blaj, Tipografia Seminarului teologic greco-catolic, 1914.
- Camil, Alina, *Studiu filologico-lingvistic, în Antim Ivireanul, Dumnezeieștile și Sfintele Liturghii, Târgoviște, 1713*, ediție de text, studiu filologico-lingvistic, notă asupra ediției și indice de cuvinte, București, Basilica, 2015.
- Ciobanu, Ștefan, *Cultura românească în Basarabia sub stăpânirea rusă*, Chișinău, Editura „Asociației Uniunea Culturală Bisericească din Chișinău”, 1923.
- Fuștei, Nicolae, *Despre izvoarele Liturghierului de la Chișinău din 1815*, „BiblioScientia”, nr. 11-12, 2014, 13-25.
- Giosanu, Maria, *Aspecte lingvistice în Triodul de la 1726*, „Lucrările Conferinței Naționale Text și discurs religios”, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2010, 279-286.
- Haneș, Petre V., *Istoria literaturii românești*, edițiunea a III-a, București, Editura Ancora, 1931.
- Iacob, Niculina, *Limbajul biblic românesc (1640-1800). Aspecte ale evoluției limbii române literare până la 1840*, vol. I, Suceava, Editura Universității „Ștefan cel Mare”, 2008.

- Mihail, Paul/ Mihail, Zamfira, *Acte în limba română tipărite în Basarabia I (1812-1830) precedate de Bibliografia tipăriturilor românești din Basarabia (BTRB)*, București, Editura Academiei Române, 1993.
- Pavel, Eugen, *Arheologia textului*, Cluj-Napoca, Editura Casa Cărții de Știință, 2012.
- Pavel, Eugen, *Liturghierul în limba română (privire sintetică)*, „Limba română”, 60, nr. 1, București, 2011, 127-138.
- Petroaia, Lucian, *Liturghierul, tezaur de cultură și spiritualitate ortodoxă. Studiu asupra edițiilor în limba română*, Galați, Editura Arhiepiscopiei Dunării de Jos, 2014.
- Popovschi, Nicolae, *Istoria bisericii din Basarabia în veacul al XIX-lea sub ruși. Din negura trecutului crâmpoie de amintiri*, Chișinău, Editura Museum, 2000.
- Vintilescu, Petre, *Liturghierul explicat*, București, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1972.